

Yndlingsdisciplen og Johannesevangeliet

Jesper Tang Nielsen

I Johannesevangeliet optræder en gådefuld figur under betegnelsen ”disciplen, som Jesus elskede”. Af forskningen er denne beskrivelse blevet forvandlet til et egennavn: Yndlingsdisciplen. Læseren møder denne figur, efter at Jesus har afsluttet sin offentlige virksomhed (kap.1-12). I evangeliets anden halvdel henvender Jesus sig ikke længere til hele verden, men taler privat med sine disciple (kap.13-17), inden passionshistorien og opstandelsesberetningerne går i gang (kap.18-21). Yndlingsdisciplen udmærker sig ved kun at optræde under Jesu afskedstale samt ved korsfæstelsen og opstandelsen. Men selv inden for den private sammenhæng tilkommer der Yndlingsdisciplen en særstatus. Ved det sidste måltid har han hæderspladsen ved Jesu side, og ved korsfæstelsen er han den eneste discipel til stede. Endvidere er han den første discipel, der ser den tomme grav. Evangeliet fremstiller ikke blot Yndlingsdisciplen som øjenvidne til Jesu historie, men tilskriver ham tillige en særlig intim forbindelse til Jesus. Således tildeles figuren en betydningsfuld placering i Johannesevangeliets narrative og kommunikative strategi: Den skal forlene skriftet med autoritet og begrunde dets særlige perspektiv. Som øjenvidne kan den varetage det første anliggende, mens intimiteten med Jesus er baggrund for det sidste. Men dette rejser spørgsmålet om Yndlingsdisciplens forhold til evangeliets forfatter eller andre historiske personer; ligesom det foranlediger en diskussion om evangeliets selvforståelse. Hvorfor optræder denne figur i Johannesevangeliet?

Det er det spørgsmål, der i det følgende tages op. Ved at redegøre for tesaerne om Johannesevangeliets forfatterspørgsmål og Yndlingsdisciplens mulige identitet påvises det, at Yndlingsdisciplen ikke er en historisk person. Hans betydning skal derfor søges inden for evangeliets fortælling. Næste skridt er en eksegetisk analyse af de perikoper, hvor han optræder (13,23-26; 19,25-27.35; 20,1-10; 21,1-7; 21,20-23.24). Foruden hans nære forhold til Jesus fremgår det af analysen, at Yndlingsdisciplens tro er eksemplarisk for læsernes tro. Dette leder over til en undersøgelse af andre yndlingsdisciple i den tidlige kristne litteratur. Det viser sig, at yndlingsdisciple legitimerer alternative opfattelser af kristendom. Til slut sammenfattes de to observationer: Yndlingsdisciplen skal være autoritets- og identifikationsfigur i den fortolkning af kristendommen, som Johannesevangeliet er udtryk for.

Yndlingsdisciplen som forfatter til Johannesevangeliet

De historiske spørgsmål omkring Johannesevangeliets affattelse samles gerne under den tyske betegnelse ”die johanneische Frage”. Gennem hele bibelforskningens historie har dette tema været stærkt omdiskuteret, uden at de endog meget omfattende studier har givet anledning til enighed. Man kan stadig kun med allerstørste forsigtighed udtale sig om, *hvem* der har skrevet Johannesevangeliet, *hvor* det er skrevet, *hvornår* det er skrevet, og *til hvem* det er skrevet. For forståelsen af evangeliets fortælling er det ikke afgørende at kende svaret på disse spørgsmål, men eftersom den kirkelige tradition og dele af forskningshistorien har forbundet Yndlingsdisciplen og Johannesevangeliets forfatter, må problemet om evangeliets forfatterskab tages op. Hvis Yndlingsdisciplen er en konkret historisk person, har det selvsagt konsekvenser for fortolkningen af hans betydning i evangeliefortællingen.

Johannesevangeliet er et anonymt skrift, selv om det aldrig har været kendt under andet navn end ”evangeliet ifølge Johannes” (*euangelion kata iōannên*). Titlen optræder allerede på tekstfragmenter fra det tredje århundrede (Hengel 1993:31-32), men er tydeligvis sekundær. I modsætning til Johannes’ Åbenbaring (Åb 1,1) navngiver evangeliet ikke selv sin forfatter, men udpeger Yndlingsdisciplen som autoriteten bag sin beretning. Det sker, da Yndlingsdisciplen som den eneste af disciplene er til stede ved korsfæstelsen, og det efter gennem boringen af Jesu side siges: ”Og den, der har set det, har vidnet, og hans vidnesbyrd er sandt; og han ved, at han taler sandt, for at også I skal tro” (19,35). Mere direkte knyttes Yndlingsdisciplen sammen med evangeliets forfatter i det sekundære kap. 21. Umiddelbart efter omtalen af Yndlingsdisciplens død hedder det: ”Denne er den discipel, der vidner om disse ting og har skrevet dette; og vi ved, at hans vidnesbyrd er sandt” (21,24). Selv om kommentaren strengt taget ikke selv kan være en del af det skrift, som Yndlingsdisciplen har skrevet, udpeger den ikke desto mindre Yndlingsdisciplen som evangeliets forfatter. Det har afgjort traditionens opfattelse af forfatterskabet, uden at forfatteren derved er identificeret.

I oldkirken bliver Yndlingsdisciplens navn fastlagt som Johannes. Men der er lidt forskellige opfattelser af, hvilken Johannes der er tale om. Den dominerende tradition, som med Iræneus (ca. 130 – ca. 200) bliver den alment accepterede lære i kirken, bestemmer Yndlingsdisciplen som identisk med disciplen Johannes Zebedæussøn. Hos Papias (død ca. 155) optræder dog en anden Johannes. I forordet til fembindsværket *Udlægning af Herrens Ord*, der i dag kun kendes fra citater hos yngre forfattere, skriver biskoppen af Hierapolis om to forskellige personer ved navn Johannes: dels disciplen Johannes Zebedæussøn, dels Johan-

nes den Ældste (*iōannês presbyteros*) (Eus. h.e. 3,39,4). Endvidere omtaler Papias i et andet fragment, at Johannes Zebedæussøn skulle have lidt martyrdøden (findes hos kirkehistorikeren Filip af Side (ca. 380 – efter 431) = frag. 16, Kürzinger 1983:116). På trods af at dette står i modsætning til stort set hele den oldkirkelige tradition, har det fået den tyske forsker Martin Hengel til at fremsætte den tese, at Johannes den Ældste må være identisk med forfatteren til Johannesbrevene (2 Joh 1; 3 Joh 1) og tillige forfatter til Johannesevangeliet (Hengel 1993).

Når dele af den kirkelige tradition forbinder Johannes' Åbenbaring med forfatteren til Johannesevangeliet, beror det derimod ifølge Hengel på en misforståelse. På grundlag af Jörg Freys sammenlignende analyse af sproget i de to skrifter (Hengel 1993:326-429) må Hengel konkludere, at den Johannes, der nævnes i Åbenbaringen (1,1.4.9; 22,8), ikke kan være identisk med forfatteren til Johannesevangeliet. Ikke desto mindre anser Hengel og Frey det for sandsynligt, at forfatteren til Åbenbaringen har stået Johannes den Ældste nær. De fremfører endog den mulighed, at den er skrevet under pseudonym (Hengel 1993:312-313, 425-426). Forfatteren til Johannes' Åbenbaring skulle altså udgive sig for at være identisk med forfatteren til Johannesevangeliet.

Spørgsmålet er imidlertid, om Hengels hypotese ikke vender tingene på hovedet. Langt de fleste oldkirkelige forfattere mener, at Johannesevangeliet og Johannes' Åbenbaring er skrevet af en og samme person. Opfattelsen findes allerede hos Justin (100-165) (Dial. 81,4) og den stadfæstes af Irenæus (*adv.haer.* 4,20,11). De få undtagelser fra denne tradition (Papias og Dionysios af Alexandria) bekræfter blot reglen. Af den grund kan man opstille den modsatte tese. Betegnelsen "Evangeliet ifølge Johannes" og traditionerne om Johannes Zebedæussøns forfatterskab kan være opstået, da de to skrifter er blevet knyttet sammen, og man har identificeret Åbenbaringens navngivne forfatter med Johannes Zebedæussøn, som derfor måtte være identisk med Yndlingsdisciplen.

Forudsætningen for denne hypotese, som er lige så hypotetisk som alle andre løsninger på det johannæiske problem, er naturligvis, at Yndlingsdisciplens identitet ikke bestemmes inden for evangeliet selv. Derfor er spørgsmålet nu, hvorledes Yndlingsdisciplen identificeres i evangeliets fortælling.

Yndlingsdisciplen som historisk person

I løbet af forskningshistorien er Yndlingsdisciplen blevet identificeret med de fleste af Jesu disciple, herunder Judas Iskariot samt en del andre fra det nytestamentlige persongalleri, fx Lazarus, Maria Magdalene og Paulus, og atter andre

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 16

Skriftbrug, autoritet og pseudepigrafi, red. Bodil Ejrnæs og Lone Fatum

ISBN 978-87-635-3637-0 (print) 978-87-635-4442-9 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2010 (ebook 2016)

www.mtp.dk

fra den tidligste kristendoms historie, fx Johannes den Ældste. James H. Charlesworth opregner i alt 23 forskellige forsøg på at bestemme disciplens identitet, hvoraf de 15 omhandler konkrete navngivne eller anonyme personer (Charlesworth 1995).

Alle forslagene hviler imidlertid på et spinkelt grundlag, hvilket argumenterne for den traditionelle opfattelse, at yndlingsdisciplen er Johannes Zebedæussøn, kan illustrere. Den eksterne argumentation for denne tese er relativt god, da den kirkelige tradition om Zebedæussønnens forfatterskab er entydig. Imidlertid taler andre eksterne forhold mod denne opfattelse. Ikke alene findes den nævnte tradition om begge Zebedæussønners martyrium, men det forekommer tillige usandsynligt, at en galilæisk fisker i en høj alder skulle have forfattet Johannes-evangeliet. Ganske vist er Johannesevangeliets enkle sprog blevet opfattet som en slags gammelmandsstil (Hengel 1993:254), men antallet af semitismer og sproglige ujævnheder er påfaldende lavt og eksempelvis langt højere i Johannes' Åbenbaring. Som interne argumenter anføres en række spekulationer (jf. Vielhauer 1975:454): Man antager, at den discipel, som Jesus elskede, må høre til blandt den første menigheds søjler (Gal 2,9), men det kan ikke være Peter, for han nævnes selvstændigt ved navn ved siden af Yndlingsdisciplen (13,23-24; 20,2-10; 21,20-23). Det kan heller ikke være Jakob, for han lider tidligt martyrdøden (ApG 12,2). Så er der kun Johannes tilbage!

Mange vil imidlertid mene, at de tekster, hvor en anonym discipel omtales, også omhandler Yndlingsdisciplen (1,35-40; 18,15-16). Herfra stammer et andet argument for dennes identitet. Den anonyme discipel er en af de to disciple, der opsøger Jesus på grundlag af Johannes' vidnesbyrd. Således skulle Yndlingsdisciplen sammen med Andreas være blandt de første disciple. Eftersom Andreas finder sin broder Peter og bringer ham til Jesus (1,41), antager man, at den anonyme discipel, der følges med Andreas (1,40), har gjort det samme med sin broder. Derfor må den navnløse discipel være en af Zebedæussønnerne, for de er det eneste broderpar blandt disciplene ud over Peter og Andreas (Mark 1,16-20). Spekulationen indebærer altså, at den unavngivne discipel er Yndlingsdisciplen, og denne må på grund af Jakobs tidlige martyrium være Johannes Zebedæussøn!

Ingen af disse argumenter kan have nogen vægt overhovedet. De beror på en stærkt problematisk harmonisering af synoptikernes og Johannesevangeliets oplysninger, men har end ikke på det grundlag nogen overbevisende kraft. Man må fastslå, at Johannesevangeliet ikke engang antyder, at Yndlingsdisciplen skulle være Johannes Zebedæussøn.

Mindst lige så spinkle er argumenterne for alle de andre hypotetiske identifikationer af Yndlingsdisciplen. Man kan mene, at Filip, Thomas eller en anden

spiller en særlig rolle i evangeliet, og Filip og Thomas er faktisk fremtrædende figurer, men intet i evangeliet forbinder utvetydigt Yndlingsdisciplen med nogen af dem. Af samme grund har der været frit spil for hypotesemageri. Man bør ikke undvige den konklusion, at evangeliet bevidst lader Yndlingsdisciplens identitet være ubestemmelig (Attridge 2003).

Imidlertid leder dette til endnu en mulig tolkning af figuren, nemlig at den ikke skal opfattes som en konkret person, men være en idealskikkelse uden historisk grundlag i personerne omkring Jesus. Selve betegnelsen ”den discipel, som Jesus elskede” peger i den retning (Vielhauer 1975:455). Kærlighed er ikke en følelsesmæssig affekt i Johannesevangeliet, men derimod et udtryk for et særligt tilhørsforhold. Guds kærlighed til Jesus og hans til disciplene skaber det fællesskab, som er målet med Jesu jordiske virke (15,9-10; 17,23). Af den grund elsker Jesus sine disciple (13,1). Jesu kærlighed til Yndlingsdisciplen er således udtryk for dennes idealkarakter. Hans forhold til Jesus er særligt intimt, og derfor kan han indtage en særlig funktion i evangeliets kommunikation. For nærmere at bestemme denne rolle må de enkelte Yndlingsdiscipelperikoper gennemgås eksegetisk.

Yndlingsdisciplen som narrativ figur

Litterærkritiske tilgange til Johannesevangeliet mener at kunne hæve Yndlingsdisciplen ud af evangeliets grundtekst og placere ham på et redaktionelt niveau (fx Theobald 1996). Han skulle således være en senere redaktions tilføjelse for at validere evangeliets pålidelighed. Af den grund er han særligt nært forbundet til Jesus som dennes fortrolige og kan være øjenvidne til begivenheder, hvor ingen andre disciple var til stede. Uanset de litterærkritiske operationers opfattelse af evangeliets tilblivelseshistorie er det indlysende, at Yndlingsdisciplen indtager en rolle for evangeliet som helhed. Detailksegetisk skal det afgøres, hvilken rolle han har, og hvordan den bygges op.

Først melder spørgsmålet sig, hvilke tekster der omhandler Yndlingsdisciplen. Eksplicit optræder ”disciplen, som Jesus elskede” som nævnt indledningsvis i 13,23-26; 19,25-27.35; 20,1-10; 21,1-7; 21,20-23.24. De to tekster om den anonyme discipel (1,35-40; 18,15-16) forekommer ikke oplysende i denne sammenhæng. Første tekst knytter den anonyme discipel til Johannes Døber og gør ham til en af de to første disciple. Den anden tekst forbinder den anonyme discipel til det jerusalemitiske præstearistokrati. Det kan give anledning til spekulationer om den pågældendes sociale status og jødiske forbindelse (Hengel 1993:306-313), men det belyser ikke Yndlingsdisciplens rolle i Johannesevangeliet. Uanset om

den ”anden discipel” og Yndlingsdisciplen er identiske, inddrages teksterne om den ”anden discipel” derfor ikke i det følgende.

13,23-26. Angående det sidste måltid før passionsbegivenhederne fortæller Johannes en anden historie end synoptikerne. Han anfører ikke nadverindstiftelsen, som hører til på dette sted i den synoptiske tradition. I stedet fortæller han om fodvaskningen (13,1-11). Denne beretning efterfølges af en fortolkning og opfordring til efterfølgelse (13,12-17), hvorefter Judas’ forræderi bliver hovedtema (13,18-30). Yndlingsdiscipelteksen befinder sig mellem Jesu udsagn om, at en af disciplene vil forråde ham (13,21), og udpegningen af denne (13,26). Umiddelbart inden teksten om Yndlingsdisciplen angives det, at disciplene ikke vidste, hvem Jesus mente (13,22). I denne kontekst formidler Yndlingsdisciplen mellem de øvrige disciple og Jesus. På Peters opfordring spørger Yndlingsdisciplen, der ligger hos Jesus, hvem han mener. Jesus svarer ved at række et stykke brød til Judas, hvorved den johannæiske Jesus ikke alene tilkendegiver, hvem der er forræderen, men selv sætter passionsbegivenhederne i gang. For med det lille stykke brød farer Satan i Judas. Jesus opfordrer ham derpå til straks at udføre sin gerning (13,27).

Læseren møder her Yndlingsdisciplen for første gang. Han præsenteres gennem en meget symbolladet beskrivelse af hans stilling i forhold til Jesus. Han ligger i hans skød (*kolpos*) (13,23). Fremstillingen svarer til beskrivelsen af Jesus selv som ”den enbårne Gud, som er i faderens skød (*kolpos*)” (1,18). Begge steder udtrykker den fysiske intimitet mellem fader og søn eller Jesus og Yndlingsdiscipel en særlig fortrolighed. Sønnen kan udlægge Faderen, fordi han som den eneste har direkte adgang til ham. På samme måde har Yndlingsdisciplen direkte adgang til Jesus. Ligesom adgangen til Gud etableres gennem Jesus, etablerer Yndlingsdisciplen adgang til Jesus.

For vurderingen af Yndlingsdisciplens rolle i evangeliet er to forhold af vigtighed. For det første er relationen til disciplen Peter påfaldende. Peter agerer i lighed med fremstillingen i de synoptiske evangelier som discipelskarens talsmand. Han diskvalificeres ikke af Johannesevangeliet, men han underordnes Yndlingsdisciplen. I relationen mellem disciplene og Jesus er Yndlingsdisciplen nærmere Jesus og kan derfor formidle disciplenes spørgsmål. Han er ikke talsmand for disciplene som Peter, men mellemmand mellem Jesus og dem. Denne rolle er betinget af det andet karakteristiske træk. Yndlingsdisciplen står i en særlig intim relation til Jesus. Ved måltidet indtager han hæderspladsen ved siden af Jesus og optræder som Jesu fortrolige ven. Derfor kan han viderebringe de forvirrede disciples spørgsmål.

19,25-27. Ved korsscenen optræder Yndlingsdisciplen sammen med Jesu moder, Klopas' hustru Maria og Maria Magdalene. Hos synoptikerne er der kun kvinder til stede, og deres navne afviger fra den johannæiske version. Markus og Matthæus nævner Maria Magdalene, Maria, moder til Jakob den lille og Joses, samt Salome. Lukas navngiver ikke her de tilstedeværende kvinder, fordi de er omtalt allerede (Luk 8,1-3). Den mest påfaldende forskel mellem synoptikerne og Johannes er således tilstedeværelsen af en mand og Jesu moder. Netop disse to personer spiller hovedrollen i scenen ved korset. Jesus ser sin moder og Yndlingsdisciplen og forener de to ved at overføre sin relation til moderen til Yndlingsdisciplen: Han gør ham til hendes søn og hende til hans moder. I overensstemmelse med sin nye identitet som søn, tager Yndlingsdisciplen fra det øjeblik Jesu moder til sig (19,26-27).

Det skorter ikke på symbolske udlægninger af både Jesu moder og Yndlingsdisciplen i denne scene. De er eksempelvis blevet fortolket som symbolske fremstillinger af henholdsvis jødekristendommen og hedningekristendommen, jødedommen og kirken, den synoptiske kristendom og den johannæiske kristendom (Schnackenburg 1975:323-328). Sådanne symbolske udlægninger kan imidlertid skygge for den konkrete handling, der her fortælles. Jesus optræder som den ansvarsfulde ældste søn, der forud for sin død tager sig af sin moder ved at indlemme hende i sin vens husstand.

Jesu fader, Josef, spiller ingen rolle i Johannesevangeliet og nævnes kun to gange (1,45; 6,42). Tydeligvis tjener Josef i begge sammenhænge til at markere Jesu jordiske ophav, hvilket dog i evangeliets sammenhæng tillige er udtryk for en ufuldstændig forståelse. Særligt i kap. 6 illustrerer jødernes henvisning til hans fysiske forældre deres manglende forståelse for Jesu guddommelige ophav. De anser ham for at være Josefs søn, mens læseren selvfølgelig ved, at de derved har afsløret en fuldstændig fejlagtig forståelse af Jesus. Udover disse vers optræder Josef ikke, og de to gange Jesu moder optræder, er hun alene (2,1-10; 19,25-27). Eftersom Maria således fremstilles som uafhængig af en ægtemand, forekommer det inden for rammerne af den antikke husstand i overensstemmelse med den ældste søns forpligtelser, at han ordner sine forhold og ikke efterlader sin moder uden en mandlig autoritet. Hun sættes derfor under Yndlingsdisciplens myndighed. Men eftersom slægtskabet mellem Maria og Yndlingsdisciplen ikke er fysisk, men beror på deres fælles forbindelse til Jesus, etableres der i denne scene tillige en åndelig familierelation.

For forståelsen af Yndlingsdisciplens rolle i evangeliet er det afgørende, at han overtager Jesu forpligtelser i dennes fravær. Hermed underbygges opfattelsen af Yndlingsdisciplen som den særligt betroede blandt Jesu disciple. Efter

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 16

Skriftbrug, autoritet og pseudepigrafi, red. Bodil Ejrnæs og Lone Fatum

ISBN 978-87-635-3637-0 (print) 978-87-635-4442-9 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2010 (ebook 2016)

www.mtp.dk

Jesu bortgang skal denne føre hans åndelige hus videre. Det illustreres af, at Jesu moder efter korsfæstelsen hører til Yndlingsdisciplens husstand, som er den åndelige familie, der fødes gennem relationen til Jesus.

19,35. Som et led i den johannæiske korsfæstelsesscene berettes det, at Jesu ben ikke brækkes, men hans side gennembøres, så der strømmer blod og vand ud (19,34). Dette er et særegent johannæisk træk, som sikkert er bestemt af sakramental symbolik. Efter beskrivelsen følger bemærkningen: ”Og den, der har set det, har vidnet om det, og hans vidnesbyrd er sandt, og han ved, at han taler sandt, for at også I skal tro” (19,35). Herefter udlægges begivenhederne skriftteologisk ved en henvisning til to skriftsteder (19,36-36). Dels skulle skriftstedet om forbuddet mod at brække påskelammets knogler opfyldes (2 Mos 12,46), dels begrundes gennemboringen med en henvisning til det svært forståelige udsagn ”de skal se hen til ham, som de har gennemboret” (Zak 12,10). Efter dette skifter scenen til Jesu gravlæggelse (19,38-42).

Beskrivelsen af Jesu korsfæstelse afsluttes således med to forskellige forfatterkommentarer. Bemærkningerne om skriftopfyldelse falder i forlængelse af de fortalte begivenheder. Skriften begrunder, hvorfor de skulle ske. Kommentaren om øjenvidnet befinder sig derimod på et overordnet niveau i forhold til hele teksten. Øjenvidnet bevidner, at det er sket. Johannesevangeliet hævder, at autoriteten bag dets version af begivenhederne selv var til stede, da det skete.

Yndlingsdisciplen anføres ganske vist ikke eksplicit som ophavet til vidnesbyrdet, men det ligger implicit i fortællingen. I modsætning til alle andre disciple var Yndlingsdisciplen til stede ved korset, derfor fastsættes han som garant for den foregående beskrivelse. Om end det netop ikke siges, at han selv er forfatteren til beretningen, skaber fortællingen et argument for evangeliets sandhed ved at lade ham optræde som øjenvidne. At dette næppe blot skal gælde gennemboringen af den korsfæstede understreges af, at begrundelsen for dette udsagn svarer næsten ordret til hele evangeliets formålserklæring (20,31).

20,1-10. I Johannesevangeliet findes den tomme grav af Maria Magdalene (20,1), som straks fortæller det til Peter og Yndlingsdisciplen (20,2). Herefter starter det berømte løb til graven, hvor Yndlingsdisciplen er hurtigere end Peter og først kan konstatere, at Jesu lig er væk (20,3-5). Efter sin ankomst går Peter dog som den første ind i graven og ser ligklæderne ligge foldet sammen (20,6-7). Derefter går også Yndlingsdisciplen ind, og han kommer til tro (20,8). Her afbrydes fortællingen af en forfatterkommentar om, at de endnu ikke kendte skriften, at han skulle opstå fra de døde (20,9). Afsnittet afsluttes af, at de to går tilbage til de andre disciple (20,10). Efter denne fortælling følger fortællingen om Maria Magdalenes møde med den opstandne i haven (20,11-18).

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 16

Skriftbrug, autoritet og pseudepigrafi, red. Bodil Ejrnæs og Lone Fatum

ISBN 978-87-635-3637-0 (print) 978-87-635-4442-9 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2010 (ebook 2016)

www.mtp.dk

Hele fortællingen er i lighed med de øvrige johannæiske opstandelsesberetninger ukendt i de synoptiske evangelier. Lukasevangeliet indeholder en bemærkning om, at Peter efter kvindernes budskab om den tomme grav løb ud til graven, bøjede sig ned og så linnedklæderne. Han gik derefter forundret hjem (Luk 24,12). Uanset hvorledes forholdet er mellem Lukasevangeliet og Johannesevangeliet, viser den lukanske tekst, hvor pointerne ligger i Johannesevangeliet. Som i den første Yndlingsdiscipeltæst er et afgørende tema relationen mellem Peter og Yndlingsdisciplen. Set i forhold til Lukasevangeliet er det tydeligt, at Peter ikke diskvalificeres i Johannesevangeliet. Hans person er mindst lige så vigtig og positiv, som i de andre evangelier. Men han underordnes Yndlingsdisciplen gennem en overbydende analogi: Peter løber til graven, men Yndlingsdisciplen løber hurtigere og ser som den første ind i graven; Peter går ind i graven, men Yndlingsdisciplen gør ligeså og kommer til tro. Utvivlsomt skal Yndlingsdisciplen overgå Peter og fremvise den rette reaktion på den tomme grav: tro.

Det afgørende spørgsmål er, hvad der ligger i denne tro (jf. Charlesworth 1995:71-115). Hvilken betydning har den i fortællingens sammenhæng og i forhold til skriftets læsere? I den forbindelse er det vigtigt at understrege, at Yndlingsdisciplen faktisk ingenting ser: Graven er tom; kun ligklæderne ligger tilbage. Han ser hverken engle eller en opstanden Jesus, der kan være årsag til hans tro. Tværtimod er troen snarere reaktionen på et *ikke-syn*, for den Jesus, som skulle være i graven, er fraværende. Han ser ikke Jesus, men kommer alligevel til tro.

To andre steder i evangeliet tematiseres forholdet mellem syn og tro. Første gang er ved afslutningen på fortællingen om helbredelsen af den blindfødte (kap. 9). Over for de skeptiske farisæere udtaler Jesus de lidt kryptiske ord: "Til dom er jeg kommet til verden, for at de, der ikke ser, skal se, og de, der ser, skal blive blinde" (9,39). Dommen er altså, at forholdet mellem syn og blindhed vendes om. Derfor afslutter Jesus med denne anklage mod farisæerne: "Hvis I havde været blinde, ville I ikke have synd, men nu siger I: "Vi ser!" Altså bliver jeres synd" (9,41). I disse udsagn er der forskellige kombinationer af forskellige former for syn og blindhed. En blindhed, der skal blive syn. Det er den blindfødtes position, for så vidt han var blind, men blev seende og kom til tro på Jesus (9,38). Denne blindhed er ikke forbundet med synd (jf. 9,2-3). Omvendt er der et syn, der skal blive blindhed. Det er farisæernes syn, som ikke kommer til tro på Jesus og altså er blinde for ham. Dette syn er forbundet med synd (9,41). Vi har altså at gøre med to forskellige bevægelser foranlediget af synet af Jesus: Den blindfødtes syn, der bliver et sandt syn, da han kommer til tro; og farisæernes

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 16

Skriftbrug, autoritet og pseudepigrafi, red. Bodil Ejrnæs og Lone Fatum

ISBN 978-87-635-3637-0 (print) 978-87-635-4442-9 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2010 (ebook 2016)

www.mtp.dk

konkrete syn, der bliver til sand blindhed, da de ikke kommer til tro. Men man kan forestille sig en tredje bevægelse, nemlig en konkret blindhed, der bliver et sandt syn uden det konkrete syn af Jesus (Larsen 2008:162). Det svarer til Yndlingsdisciplens *ikke-syn* ved graven, som bliver et sandt syn, da han kommer til tro.

Samme tematik gennemspilles i forbindelse med Thomas' møde med den opstandne (20,24-29). Thomas har i modsætning til de andre disciple ikke set den opstandne. Han er derfor i en vis forstand blind, men dette ændres, da han ser den opstandne og kommer til tro. Således gentager Thomas den blindfødtes bevægelse fra ikke at kunne se, til at kunne se, for endelig at opnå det sande syn i troen. Men atter stilles denne bevægelse i modsætning til den tredje mulige bevægelse, da Jesus siger til Thomas: "Fordi du har set, tror du. Salige er de, der ikke ser, og dog tror" (20,29).

Yndlingsdisciplen har netop ikke set ved graven, og er dog kommet til tro. Han har gennemført den tredje mulige bevægelse fra *ikke-syn* til tro. Lærerne udfører samme bevægelse. De ser ikke Jesus, men tror alligevel. Jesu bemærkning til Thomas hentyder netop til læsernes situation, hvilket fremgår af sammenhængen mellem Thomasperikopen og evangeliets formålserklæring (20,30-31). I denne gives det tilkendende, at evangeliet skal overtage den opstandnes rolle som årsagen til læsernes tro. Det er skrevet, for at de skal tro (20,31). På den måde er Yndlingsdisciplen eksemplarisk for læserne. Han realiserer, hvad også de skal: tro uden at se.

21,20-24. Kap. 21 har en særstatus i Johannesevangeliet, da de fleste eksegeter regner det for en senere tilføjelse til det oprindelige evangelium. Udsagnene om Yndlingsdisciplen synes da også anderledes end i resten af evangeliet. I kap. 21 indtager Peter hovedrollen som den handlende og talende. På Jesu tre spørgsmål får han lov til tre gange at forsikre ham om sin kærlighed (21,15-17) og retter dermed op på sine tre fornægtelser (18,17.25.27). Det er også Peter, der stiller Jesus spørgsmålet om Yndlingsdisciplen: "Herre, hvad med denne?" (21,21). Jesu svar er lidt uklart. Han afviser først Peters interesse: Hvis Jesus ønsker, at Yndlingsdisciplen skal blive, indtil Jesus kommer igen, er det ikke Peters sag (21,22). I forfatterkommentaren, der følger dette vers, angives sandsynligvis årsagen til denne ordveksling mellem Peter og Jesus. Nogle troede, at Yndlingsdisciplen ikke skulle dø, derfor var det nødvendigt at præcisere, at Jesus ikke havde sagt, at han ikke skulle dø (21,23). Efter denne præcisering følger en parallel til 19,35, idet det betones, at det er denne discipel, der har vidnet om disse ting og har nedskrevet det. Samtidig forsikres det, at "vi" kender hans vidnesbyrds sandhed (21,24).

En række spørgsmål rejser sig til denne tekst. Udgangspunktet kan tages i forholdet mellem Yndlingsdisciplen, der angiveligt har vidnet og skrevet disse ting, og det ”vi”, der ved, at hans vidnesbyrd er sandt. Hvis Yndlingsdisciplen har skrevet, hvem er så ”vi”? M. Hengel har taget denne problematik som grundlag for en tolkning af de historiske forhold bag kap. 21. Hans pointe er, at Yndlingsdisciplen ganske rigtigt er autoritetspersonen bag Johannesevangeliet, og at hans død har været en uventet og smertefuld oplevelse for menigheden. Ved udgivelsen af evangeliet skal denne situation forklares, og udgiverne har derfor udformet kap. 21, så problemet løses. Det ”vi”, der optræder i v. 24, er derfor udgivergruppen, som har offentliggjort Johannesevangeliet posthumt (Hengel 1993:218, 224-225, 273).

Under alle omstændigheder er det rimeligt at konkludere, at behandlingen af Yndlingsdisciplen i kap. 21 primært er begrundet i et problem vedrørende hans konkrete fravær. Tilsyneladende har nogle ment, at han burde være fysisk til stede i den johannæiske menighed, hvilket han ikke er. I kap. 21 forklares det ved, at han er død.

Imidlertid behøver det ikke at være hans død, der har forårsaget problemet. Man kunne forestille sig, at spørgsmålet er opstået gennem en læsning af kap. 1-20, hvor Yndlingsdisciplen optræder som en autoritetsperson. En umiddelbar læsning vil derfor slutte referentielt fra tekstens fortælling til den historiske virkelighed og spørge efter denne persons konkrete tilstedeværelse (Bultmann 1941:543). Forskningshistorien om Yndlingsdisciplen består af forsøg på at besvare dette spørgsmål, så det er ikke en fjern tanke, at problemet kunne være opstået i evangeliets allertidligste receptionshistorie. I særdeleshed i det tilfælde, hvor evangeliet er blevet udbredt til andre menigheder. En mulig forklaring på de nævnte spørgsmål i kap. 21 er således, at kapitlet stammer fra en anden kontekst end kap. 1-20. ”Vi” i v. 24 er forfatterne til kap. 21, som har misforstået Yndlingsdiscipelteksterne i det oprindelige evangelium og derfor har ment at skulle forklare læserne, hvorfor den omtalte discipel ikke findes.

Denne forklaring understøttes af, at kap. 21 tilsyneladende stammer fra et miljø, hvor den synoptiske tradition er mere betydningsfuld, end den er i det oprindelige Johannesevangeliums sammenhæng. Det viser sig i flere af kapitlets hovedtræk: opstandelsestilsynekomsten i Galilæa (jf. Matt 28,16-20; Mark 16,7); Peters fiskedræt (jf. Luk 5,1-11) og Peters rolle som den første blandt disciplene (jf. fx Matt 16,13-20 parr.). Ved at lade Peter optræde i sin synoptiske rolle som disciplenes talsmand i umiddelbar forbindelse med Jesus har forfatterne til kap. 21 løst det problem, der kunne opstå, når det oprindelige Johannesevangelium

(kap. 1-20) fandt anvendelse i menigheder, der anså Peter for at være autoritetsperson.

Af denne fortolkning af kap. 21 og den ovenstående eksegesi af Yndlingsdiscipelteks-terne i kap. 1-20 fremgår det, at det er en misforståelse af det oprindelige Johannesevangelium at ville forbinde Yndlingsdisciplen med en konkret person. Det gjorde forfatterne til kap. 21, og det har størstedelen af fortolkningshistorien gjort, men dermed risikerer man at overse Yndlingsdisciplens særlige betydning inden for Johannesevangeliets diskurs.

Yndlingsdisciplen som litterær type

Særligt inden for finsk *gnosis*-forskning har man foreslået at operere med yndlingsdisciple som litterære typer, der i forskellige skrifter med åbenbaringsindhold anvendes til at forlene det pågældende budskab med autoritet (Marjanen 2005; Dunderberg 2006:175-180). I al sin enkelhed går tesen ud på, at hovedpersonerne i de gnostiske skrifter, der ofte bærer deres navn, optræder som yndlingsdisciple, der står i et særligt intimt forhold til Jesus og får adgang til en særlig åbenbaring. Skriftets hovedindhold er denne åbenbaring, der i kraft af hovedpersonens forbindelse til Jesus både har en særlig autoritet og viderebringer en særlig forståelse af ham. Derfor overgår skrifterne ifølge deres selvforståelse andre skrifers forståelse af Jesus, fordi disse ikke har adgang til den sande åbenbaring, som Jesus kun har meddelt sin yndlingsdiscipel.

Blandt eksemplerne på disse yndlingsdisciple er Maria Magdalene (Marjanen 2005), der ifølge *Marias Evangelium* har modtaget en særlig åbenbaring af Jesus og har fået en indsigt, som de ordinære disciple ikke har. Det stærkt fragmenterede *Marias Evangelium* omhandler Marias videregivelse af sin viden til disciplene. Andreas og navnlig hans broder Peter bliver i skriftets afslutning stærkt opbragt over, at Frelseren tilsyneladende har foretrukket Maria frem for de mandlige disciple. Levi irttesætter ham imidlertid med henvisning til, at Frelseren kender hende godt og sikkert ved bedst (17,16-18,21). Således etablerer skriftet en modsætning mellem Peter og Maria, der sekunderes af henholdsvis Andreas og Levi. Man kan meget vel forestille sig, at denne modsætning mellem Peter og Maria skal udtrykke modsætningen mellem den dominerende kirkelige kristendom, der påberåber sig Peter som autoritet, og en esoterisk kristendomsform med hemmelige åbenbaringer, der på et tidspunkt i kirkehistorien blev fortrængt af storkirken (Fatum 2008:155).

Denne tolkning underbygges af et andet eksempel på yndlingsdisciplen som en litterær type. Det relativt nyfundne *Judasevangelium* fremviser et særligt

polemisk eksempel på et modsætningsforhold til den dominerende kirkelige kristendom. Rollen som yndlingsdiscipel indtages i dette skrift af Judas Iskariot, som Jesus overgiver en særlig åbenbaring. Til denne hører blandt andet forudsigelser af de andre disciples fjendtlighed mod Judas og af storkirkens vildledning af de troende. Modsætningen er tydelig: Judas besidder i kraft af Jesu åbenbaring en særlig indsigt i såvel frelsen som Jesu sande identitet; den dominerende kirkelige kristendom, repræsenteret ved de øvrige disciple, bygger på en forfejlet forståelse af Jesus. Tilhængerne af Judasevangeliet får således en privilegeret indsigt, der ikke er tilgængelig i størstedelen af kristendommen. På den måde er Judas autoritetsfiguren bag en kristendomsform, der står i eksplicit modsætning til storkirkens kristendom (Nielsen 2008:107).

Jakob optræder i flere skrifter fra Nag Hammadi som yndlingsdiscipel (jf. Dunderberg 2006:180-187). Men der er grund til at vise et af dem særlig opmærksomhed: *Jakobsapokryfen* fra det første Nag Hammadicodex (NHC I,2). Skriftet er formet som et brev, som disciplen Jakob har skrevet. Indledningen er karakteristisk for denne type åbenbaringslitteratur. Jakob angiver, at brevets modtager har ønsket en hemmelig bog, som Herren åbenbarede for Jakob og Peter. Det er denne åbenbaring, som gennem brevet videregives til modtageren. Indledningsvis tilkendegiver Jakob, at han har skrevet den på hebraisk og ikke sendt den til andre end brevmodtageren (1,9-18). Endvidere formaner han, at den ikke skal udbredes til mange, for Frelseren ønskede end ikke at fortælle den til alle de tolv disciple (1,20-25). Indledningen afsluttes af en saligprisning af dem, der frelses gennem denne åbenbaring (1,26-28). Således er det fra begyndelsen tydeliggjort, at skriftet er esoterisk, og læserne er særligt privilegerede.

I skriftets første scene fortæller forfatteren, at de tolv disciple sad og genkaldte sig alt, hvad Frelseren havde sagt til dem både åbent og hemmeligt, og skrev det i bøger (2,8-15). Jakob, derimod, skrev sin egen bog (2,16). På det tidspunkt åbenbarede Frelseren sig for dem 550 dage efter sin opstandelse (2,17-22). Han bad om at være alene med Jakob og Peter, som han tog til side for at fylde dem med indsigt. Endvidere opfordrede han de øvrige disciple til at fortsætte, hvad de var i gang med (2,33-39). Resten af skriftet indeholder Jesu åbenbaring til Jakob og Peter og udgør altså den hemmelige hebraiske bog, som brevmodtageren havde bedt Jakob om.

Jakobsapokryfen er ikke polemisk som Marias Evangelium og Judasevangeliet. Jakob og Peter er de udvalgte yndlingsdisciple, der adskiller sig fra de øvrige ved at modtage en særlig åbenbaring. Men i modsætning til de to andre skrifter er der ingen eksplicit kritik af de andre disciple. De beskrives hverken som

uforstandige eller som onde. Tværtimod tilskynder Jesus dem til at fortsætte deres skrivevirksomhed. Blot er hans hemmeligheder ikke dem forundt. Traditionen fra Jakob overgår de traditioner, som de andre disciple står bag. Det er en nærliggende tolkning, at de bøger, som disciplene skriver i den første scene, er den alment tilgængelige tradition om Jesus, som er nedfældet i de senere kanoniske evangelier. Jakobs åbenbaring er derimod ikke for alle, men for en kommende generation, som skal være Herrens børn. Disse er læserne, som i kraft af Jakobs skrift bliver frelst. Jakob selv får del med dem, når hans tro giver dem oplysning (16,16). Ikke alene er Jakob således den udvalgte yndlingsdiscipel, men hans tro etablerer tillige den viden og videregiver den hemmelige indsigt, som er frelsende for både modtagerne og ham selv. Han er autoritetsfiguren bag den særlige viden, som udmærker skriftets læsere og placerer dem i en privilegeret situation i forhold til andre, der blot måtte have adgang til de alment kendte skrifter.

Sammenfattende kan det siges, at yndlingsdisciplen som litterær type varetager rollen som autoritetsfigur for en alternativ tradition, der i visse tilfælde står i konflikt med den dominerende kirkelige kristendom, men i andre tilfælde blot mener at overgå de alment tilgængelige skrifter. Formålet med indførelsen af yndlingsdisciple er at etablere en linje tilbage til Jesus selv, men uden om den almindelige kirkelige tradition. Således kan det nemlig lykkes at påberåbe sig en uddybet forståelse af Jesus uden at kunne modsiges af de vidnesbyrd, som udgør storkirkens grundlag. Disse indeholder jo netop ikke de særlige åbenbaringer, som Jesus kun overleverede sin særligt udvalgte yndlingsdiscipel. Resultatet bliver, at yndlingsdisciplen grundlægger en elitær kristendomsform. Yndlingsdisciplens tro er derfor tillige fundament og forbillede for den tro, som de privilegerede modtagere af det pågældende skrift skal opnå. Både for yndlingsdisciplen og for læserne er troen resultat af den særlige åbenbaring.

For Johannesevangeliet tydeliggør denne karakteristik af yndlingsdisciplen som litterær type, at evangeliet gennem Yndlingsdisciplen selvbevidst påberåber sig en intim forbindelse til Jesus for at tillægge sin forståelse af ham autoritet. Gennem Yndlingsdisciplen begrundes afvigelserne fra de synoptiske evangelier i en særlig indsigt i Jesu historie. Således etablerer den johannæiske version af fortællingen om Jesus sig som en alternativ tradition, der indeholder en dybere sandhed end de almindeligt tilgængelige skrifter. Muligvis er forholdet mellem Peter og Yndlingsdisciplen i Johannesevangeliet en symbolsk fremstilling af relationen mellem den synoptiske tradition og Johannesevangeliet (Dietzfelbinger 1997:147) Ligesom Peter ikke diskvalificeres, men underordnes i forhold til Yndlingsdisciplen, således afvises den synoptiske tradition ikke af Johannes-

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 16

Skriftbrug, autoritet og pseudepigrafi, red. Bodil Ejrnæs og Lone Fatum

ISBN 978-87-635-3637-0 (print) 978-87-635-4442-9 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2010 (ebook 2016)

www.mtp.dk

evangeliet, men overgås af den johannæiske forståelse af Jesus. Fordi Johannes-evangeliet gennem Yndlingsdisciplen har en intim forbindelse til Jesus, kan det nemlig videregive sandheden om ham.

I lighed med de øvrige litterære yndlingsdisciple er den johannæiske Yndlingsdiscipel ikke blot garant for en særlig forståelse, men også model for læsernes tro ved at realisere den tro, som læseren af Johannesevangeliet også skal have: en tro under Jesu fravær. Hverken Yndlingsdisciplen eller evangeliets læsere behøver synet af den opstandne for at komme til tro. Således garanterer Yndlingsdisciplen både den særlige johannæiske version af Jesu historie og den særlige tro, som skal udmærke den johannæiske læserskare.

Resultatet af Yndlingsdisciplens rolle i Johannesevangeliet er en elitær kristendomsform. Kun læserne af Johannesevangeliet har adgang til den sande forståelse af Jesus, derfor er det kun dem, der kan realisere den sande tro. Andre fremstillinger af Jesu historie har ikke samme værdi, for de er ikke skrevet med Yndlingsdisciplens særlige viden. Af samme grund kan en tro, der er baseret på andre evangelier ikke have samme værdi som den tro, der er funderet på Yndlingsdisciplens erkendelse.

Sammenfatning og konklusion

Johannesevangeliet vidner om en kristendom, der nok er bekendt med andre kristne traditioner, men ikke desto mindre påstår at besidde den sande forståelse af Jesus. Yndlingsdisciplen skal være garant for evangeliets fremstilling. Derfor rummer historiske fortolkninger af figuren den samme fejltagelse, som allerede forfatterne til Johannesevangeliets 21. kap. foretog. Man kan ikke identificere Yndlingsdisciplen med en historisk person, for han er en litterær idealfigur med to hovedopgaver:

Dels skal han være ideal for læsernes tro. Som den eneste discipel tror han uden at have set den opstandne; Jesu fravær er baggrunden for hans tro. På den måde er hans tro en model for læsernes tro, der også finder sted under Jesu fravær. Johannesevangeliet promoverer en tro, der ikke har synet af Jesus nødvendig.

Dels er det hans opgave at videreformidle en særligt indsigtfuld version af Jesu historie. Som Sønnen er i Faderens skød (*kolpos*) og derfor kan udlægge ham, således er Yndlingsdisciplen i Sønnens skød (*kolpos*) og kan udlægge ham. Ligesom Jesus i Johannesevangeliet er den sande udlægning af Gud, således er det skrift, der stammer fra Yndlingsdisciplens vidnesbyrd, den sande udlægning af Jesus.

Ved hjælp af Yndlingsdisciplen har Johannesevangeliet konstrueret sig selv som grundlag for en særligt funderet tro og som udtryk for en særligt indsigtfuld

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 16

Skriftbrug, autoritet og pseudepigrافي, red. Bodil Ejrnæs og Lone Fatum

ISBN 978-87-635-3637-0 (print) 978-87-635-4442-9 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2010 (ebook 2016)

www.mtp.dk

forståelse af Jesus. Dette bringer dette evangelium og den sociale gruppering omkring det i et selvbestaltet overlegenhedsforhold til andre evangelier og deres tilhængere. Yndlingsdisciplen er i evangeliets optik garanteret for denne overlegne og principielt elitære kristendomsform.

Litteratur

- Attridge, H.W. 2003, *The Restless Quest for the Beloved Disciple*, in: D.H. Warren, A.G. Brock, D.W. Pao (eds.), *Early Christian Voices. In Texts, Traditions, and Symbols. Essays in Honor of Francois Bovon*, Biblical Interpretation Series 66, Leiden: Brill, 71-80.
- Bultmann, R. 1941, *Das Evangelium des Johannes*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Charlesworth, J.H. 1995, *The Beloved Disciple. Whose Witness Validates the Gospel of John*, Valley Forge: Trinity Press International.
- Culpepper, R.A. 1994, *John. The Son of Zebedee. The Life of a Legend*, Columbia, SC: University of South Carolina Press.
- Dietzfelbinger, C. 1997, *Der Abschied des Kommenden. Eine Auslegung der johanneischen Abschiedsreden*, WUNT 95, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Dunderberg, I. 2006, *The Beloved Disciple in Conflict? Revisiting the Gospels of John and Thomas*, Oxford: Oxford University Press.
- Fatum, L. 2008, Maria Magdalene. Frelserens kæreste – skøge eller åndelig idealfigur, in: L. Fatum, G. Hallbäck, J.T. Nielsen, *Den hemmelige Jesus*, København: Forlaget Alfa, 113-157.
- Frey, J. 2000, *Die johanneische Eschatologie. III: Die eschatologische Verkündigung in den johanneischen Texten*, WUNT 117, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Hengel, M. 1993, *Die johanneische Frage. Ein Lösungsversuch mit einem Beitrag zur Apokalypse von Jörg Frey*, WUNT 67, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Hill, C.E. 2004, *The Johannine Corpus in the Early Church*, Oxford: Oxford University Press.
- Kürzinger, J. 1983, *Papias von Hierapolis und die Evangelien des Neuen Testaments*, Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.
- Larsen, K.B. 2008, *Recognizing the Stranger. Recognition Scenes in the Gospel of John*, Biblical Interpretation Series 93, Leiden: Brill.
- Marjanen, A. 2005, Mary Magdalene, a Beloved Disciple, in: D. Good (ed.), *Mariam, the Magdalen, and the Mother*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 49-61.
- Nagel, T. 2000, *Die Rezeption des Johannesevangeliums in 2. Jahrhundert*, ABG 2, Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.

- Nielsen, J.T. 2008, Korset som frelser. Fremstillingen af Jesu lidelse i de apokryfe evangelier, in: L. Fatum, G. Hallbäck, J.T. Nielsen, *Den hemmelige Jesus*, København: Forlaget Alfa, 72-112.
- Nongri, B. 2005, The Use and Abuse of P52: Papyrological Pitfalls in the Dating of the Fourth Gospel, *HTR* 98:23-48.
- Peterson, C. 2005, Slutning på slutning. Johannes 21 og disciplen på anden hånd, in: M. Müller & T. Thompson (red.), *Historie og konstruktion. FS Niels Peter Lemche*, FBE 14, København: Museum Tusulanums Forlag, 346-361.
- Schnackenburg, R. 1975, *Das Johannesevangelium, III*, HThKNT IV, Freiburg et al.: Herders Verlag.
- Theobald, M. 1996, Der Jünger, den Jesus liebte. Beobachtungen zum narrativen Konzept der johanneischen Redaktion, in: H. Cancik, H. Lichtenberger, P. Schäfer (Hrsg.), *Geschichte – Tradition – Reflexion. FS Martin Hengel. Band III: Frühes Christentum*, Tübingen: J.C.B. Mohr, 219-255.
- Vielhauer, P. 1975, *Geschichte der urchristlichen Literatur. Einleitung in das Neue Testament, die Apokryphen und die Apostolischen Väter*, Berlin: de Gruyter.